

תשובת רב שמואל בן עלי גאון בגדאד לחכמי צרפת

מאת

שמחה עמנואל

התלמוד הבבלי מלא וגדוש הוא בחילופי נוסחאות, שנוצרו בדרכים שונות ומגוונות. יש חילופים עתיקים, הנובעים מדרך עריכתו האחרונה של התלמוד בישיבות האמוראים והסבוראים; יש חילופי נוסח שנוצרו על-ידי מעתיקים שבכתב וגרסנים שבעל-פה, ששיבשו בחפזונם את הנוסח שנמסר להם; ויש חילופים שבאו כתוצאה מחריפותם של הלומדים, שהגיהו ותיקנו בתלמוד לפי הבנתם.

כבר בתקופת הגאונים, ובבבל עצמה, מצויים היו נוסחים שונים לסוגיות רבות בתלמוד, ובתפוצה שמחוץ לבבל רבו עוד יותר חילופי הנוסח בתלמוד. בתשובות ששלחו לקהילות שבגולה הרבו גאוני בבל לעסוק בקביעת הנוסח הנכון של התלמוד, על-פי המסורות המדויקות שהיו בידם, ובתיקון השיבושים שנפוצו מחוץ לבבל. לפעמים באו דברי הגאונים כתגובה לנוסחים של התלמוד שציטטו החכמים בשאלותיהם לפי תומם, נוסחים שלדברי הגאונים משובשים הם, ולפעמים באו דברי הגאונים בעקבות פנייה מפורשת של השואלים, שביקשו לברר איזה מן הנוסחים המצויים בידיהם הוא הנכון.

עם סיומה של תקופת הגאונים וצמיחתם של מרכזי תורה חדשים בצפון אפריקה ובאירופה, נקטע הקשר הישיר והרצוף בין הלומדים לבין מקור מחצבתו של התלמוד, ארץ בבל. מוסד הגאונות נמשך אמנם עוד כמאתיים שנה לאחר פטירתו של רב האי גאון בשנת 1038, וחכמים שונים ישבו בראש הישיבה בבבל ונתכנו בתואר 'גאון', אך במרכזי התורה החדשים פעלו חכמים בעלי שיעור קומה גדול הרבה יותר מזה שהיה לגאוני בבל האחרונים, וחכמים אלו לא נזקקו עוד לא לפסקי ההלכה של גאוני בבל האחרונים ולא לנוסח התלמוד שלהם. החכמים שמחוץ לבבל סמכו מעתה על ספרי התלמוד שלהם, אלא שהם מצאו לנכון להגיה בהם מפעם לפעם, על-פי סברתם והבנתם, כדי לתקן את אשר שיבשו המעתיקים.

מחלוקת בסוגיה חמורה אחת, שגופי תורה תלויים בנוסח התלמוד שם, הביאה את בעלי התוספות בצרפת ברבע האחרון של המאה השתים-עשרה לנקוט צעד יוצא דופן ולחזור אל כור

* מאמר זה נכתב בסיוע קרן צבי מנזין (Howard Menzin Memorial Fund).

מחצבתו של התלמוד – אל ישיבות בבל. מחלוקת זו נסבה על נוסח התלמוד בפסחים דף ע"א: 'אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כרב' (כך לפנינו בדפוס). רבנו תם טען כי נוסח זה מוטעה, ואין לגרוס את המלים 'במשהו כרב'. לדבריו נוסח זה 'נכתב בספרים חדשים מקרוב באו', 'כתבוהו פרשנים שבשנים'¹ ולדעתו חמץ בזמנו אסור רק בנותן טעם, אך מותר במשהו. דברים אלו עוררו פולמוס גדול, וחכמים רבים התנגדו להם בתוקף.² מן התשובה המתפרסמת להלן עולה כי חידושו של רבנו תם עורר סערה לא רק מחוץ לבית מדרשו, אלא גם בצרפת עצמה התקשו מקצת החכמים לקבל את חידושו הגדול של רבנו תם. חכמי צרפת פנו בשאלה אל גאוני בבל האחרונים, וביקשו לברר אצלם הן את נוסח התלמוד בספרי הישיבה והן את מנהג הישיבה להלכה.

הגאון הבבלי שמח בוודאי שמחה גדולה על ההכרה המחודשת של חכמי אירופה בערכם של ספרי הישיבה בבבל, וממילא גם במעמדם של גאוני בבל האחרונים. לשיטתו של אותו גאון, כפי שהוא מבאר במקום אחר, מסורת תורה שבעל־פה שנמסרה מדור לדור, ממשה ליהושע ומיהושע לזקנים, מצויה היתה באותה שעה בישיבת הגאונים בבבל,³ ולפיכך יפה עשו חכמי צרפת שפנו בשאלתם אל הישיבה בבגדאד.

בתשובתו דחה הגאון את גרסתו של רבנו תם. הגאון טרח והעתיק לחכמי צרפת את 'הגרס' האמת שהעתיק מרבותינו ורבותינו מרבתינו דור אחר דור עד חכמי התלמוד [...]. וגם בנוסחות בדוקות לגאונים הקדמונים קדושי עליון, שכולם גורסים 'אסור במשהו כרב', ובניגוד לגרסתו של ספר הלכות גדולות (שעליו הסתמך רבנו תם), שלא גרס את המלים הנזכרות.⁴

* * *

1 ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שליונגר, ירושלים תשל"ד², סי' תעא. השווה גם דברי רשב"ם בהגהותיו לרי"ף שם: 'אני שמואל מוסיף שבספרים שלנו מוגה בדברי רבא אמר רבא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כרב' (דקדוקי סופרים, שם, עמ' 81, בהערה; ספר הלכות הרי"ף לרבינו יצחק אלפסי על מסכת פסח ראשון, מהדורת ה' היימן, ירושלים תש"ן, עמ' 47). השווה גם ספר המאור, שם (דף ז, ע"ב – ח, ע"א בדפוס וילנה): 'שמה שנמצא כתוב בכל ספרי הגמ' שלנו במשהו כרב אינו מעיקר הגמ', אלא תליה היתה מפירושי הראשונים והכניסוה הסופרים בספרים'.

2 התגובה הראשונה לדברי רבנו תם, שבה ניכרת ההפתעה על עצם הדברים, מצויה בספר ראב"ן (מהדורת ש' אלבק, ורשה תרס"ה), סי' י: 'שמענו עתה מחדש שחבר אחד בצרפת מורה שחמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם ככל איסורין שבתורה וכו' יוחנן, וחלילה לנו ולכל הבאים אחרינו לשמוע לו כי על זה נאמר ואל תטוש תורת אמך, שאין לנו להתיר מה שאסור הראשונים [...] שפורץ גדר ישכנו נחש, כי גם תורה שלימה מסרו לנו והתורה מהן יצתה הילכך אין לסור ממשמעתם, ואפילו אם לא היה כי אם מנהג וחומר שהתמירו עליהם אבות ראשונים אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שקיבלו עליהם ואפילו אם יבוא אליהו ויאמר [...] והחבר שהורה לעצמו הורה, ואסור לשנות לנו מנהג אבותינו וכל שכן שהיא תורה שלימה, וראה שם באריכות.

3 אסף (להלן, הערה 26), ב, עמ' 64: 'מקום הישיבה הוא כסא התורה שהוא במקום משה רבנו ע"ה בכל זמן וזמן [...] והוא המקום הנועד ללימוד התורה ותלמודה ולמסירת ההלכה דור אחר דור עד שזה מגיע אל משה רבנו [...] כי בזה נשמרות דתות ישראל ומתקיים מה שבידים מאמונתם שלא יטעו ולא יטו מהאמתות [...] הרי הישיבה היא מקום משה רבנו ובה תושלם דת ישראל וכל מי שחולק עליה הרי הוא חולק על אדון התורה'.

4 הלכות גדולות, א, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 279. וכן הנוסח גם בהלכות פסוקות, עמ' יא, ובהלכות הרי"ף, שם (דף ז, ע"ב בדפוס וילנה).

הפרשה שתוארה כאן מבוססת על תשובת הגאון, המתפרסמת להלן מכתב-יד. תשובה זו נזכרת אצל כמה ראשונים, אך הם קיצרו מאוד בדבריהם, ופרטי הפרשה מתבררים רק עתה, עם פרסום התשובה.⁵ חליפת המכתבים שבין חכמי צרפת לגאון הבבלי נזכרת אך ורק בכתביהם של חכמים שמחוץ לצרפת – אצל בעלי התוספות שבגרמניה ואצל חכמי ספרד – ואילו בכתביהם של בעלי התוספות הצרפתים נעלם עניין זה לחלוטין, והלומד בהם איננו יודע כלל על הפנייה אל גאוני בבל.⁶ אֶזְכוּר סתמי של התשובה – בלי לומר דבר על זהותם של השואלים ושל המשיב ועל זמנה של התשובה – נמצא בדברי הראב"ה,⁷ המעיד כי 'בתשובות ששלחו מבבל כתבו והשיבו על דבר זה שיש ספרים שהם מימות רב אשי שהוא סוף הוראה וכתוב בהן במשהו כרב'.⁸ זהותו של המשיב נזכרת אצל ר' אלעזר מוורמייזא, הכותב 'העיד רבנא שמואל ראש הישיבה בבבל דחמץ במשהו',⁹ ואילו זהותם של השואלים מתבררת מתוך דברי הרמב"ן, הכותב: 'כבר נבדקו בבבל ספרי הישנות'⁹ בזה ע"פ שאלת חכמי הצרפתים וכן נמצא בנוסחאות בדוקות לגאונים הראשונים.¹⁰

* * *

הדברים שהביא ראב"ה מן התשובה, ובהם עדות על 'ספרים שהם מימות רב אשי', עוררו את תמיהתם של ראשונים ואחרונים. העדויות שיש בידינו על ספרי תלמוד קדומים מכוונות כולן

5 כגון הידיעה כי השאלה נשלחה לבבל בעקבות חידושו של רבנו תם (וראה גם דברינו להלן על זמנם של ספרי התלמוד שהגאון מצטט בתשובתו). האזכורים המקוטעים שהיו בידינו מן התשובה נדונו כמה פעמים במחקר. על המחקרים הנזכרים להלן בהערות יש להוסיף עוד: י' פרנצוס, 'ביאורים ובידורים בתלמוד', מחקרים ומקורות, א (תשל"ח), עמ' 125–134 (וראה גם: רמ"מ כשר, חומש תורה שלמה, י-יא, עמ' רפב-רפד).

6 עניין זה אפייני לדרכם של בעלי התוספות בצרפת, שמיעטו לצטט בכתביהם – הן בתוספות לתלמוד והן בחיבוריהם ההלכתיים – תשובות, גם אלו שכתבו רבותיהם בצרפת עצמה. ראה על כך: ח' סולוביצ'ק, הלכה, כלכלה ודימוי-עצמי, 'ירושלים תשמ"ה', עמ' 83–84; י"מ תא-שמע, 'דבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', פעמים, 46–47 (תשנ"א), עמ' 80–82. וראה מה שכתבתי על כך בתשובתי: 'ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 292 ואילך.

7 ראב"ה, ב, ס' תסב, עמ' 77. ובנוסף דומה בהגהות מימוניות, הלכות חמץ ומצה, פ"א סק"ו: 'מבבל שלחו שיש ספרים ישנים שיש קבלה בידם שהם מימות רב אשי וכתוב בהן במשהו' (הציון 'סה"מ' –ספר המצוות גדול] שבא לאחר משפט זה צריך לבוא לפני המשפט, והוא מוסב על המשפט הקודם). ב'תוספות ותקונים' לראב"ה שם הוכיח אפטוביצר, על-פי הרברים שבספר הרוקח, כי התשובה היא של רב שמואל בן עלי (ונשנו הדברים במאמר מיוחד:

(V. Aptovitzer, 'Ein Responsum Samuel ben Ali's', *ZfHB*, 19 [1906], pp. 36–37)

8 הרוקח, ס' תנא. דברים ארוכים יותר כתב ר' אלעזר מוורמייזא במקום אחר: 'העיד רבי' שמואל הלוי ראש ישיבה שכן הכלל שחמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו במשהו והגירסא כך מרבתי' דור אחר דור שאמרו חכמי התלמוד במימרא דרבא דאסור במשהו כתי' כרב' (כ"י לונדון, בית הדין 14 דף 99א. על שיבו של החבור שבכתב-יד זה ראה בתבואה [לעיל], הערה 6], עמ' 169 ואילך). וראה גם: שיטת הקדמונים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שכב, ס' י: 'וכן העיד רבינו שמואל הלוי ראש ישיבה שבבבל בפסחים בפרק ב' במימרא דרבא במשהו כרב, כך הגירסא מרבתינו דור אחר דור עד האמוראים וחכמי התלמוד'.

9 מסתבר שיש להגיה כאן: 'הישיבות', והסופר החליף בין כ"ת לט"ן. אך מדברי ר' דוד בונפיד, תלמידו של הרמב"ן, נראה שיש להגיה 'הישנים', ראה: חידושי רבינו דוד בר ראבון בונפיד לפסחים, מהדורת א' שושנה, ירושלים תשמ"מ³, עמ' קנו: 'וכבר שלחו רבני צרפת אל הישיבות שבבבל ועמדו על הספרים הישנים והיה כתוב בהן אסור במשהו כרב'.

10 מלחמות ה', פסחים שם.

למחצית השנייה של המאה השמינית לערך,¹¹ ואילו כאן מעיד ראבי"ה על ספרים כתובים מזמנו של רב אשי. ר' אייזיק שטיין בביאורו לסמ"ג האריך להוכיח כי התלמוד הועלה על הכתב רק שנים רבות לאחר עריכתו הסופית, ולפיכך הוא התקשה בדברי ראבי"ה. הוא פירש כי ראבי"ה התכוון לספרים ישנים, אך לא מזמנו של רב אשי, המבוססים על נוסח התלמוד כפי שנקבע – בעל-פה – על-ידי רב אשי.¹² תיקון אחר הוצע על-ידי י"נ אפשטיין, שהגיה 'מימות רב ישי', הוא אביו של רב צדוק גאון. ספר התלמוד של רב ישי נזכר כבר סמכא בכמה מקומות בדברי הגאונים, ואפשטיין הניח כי אף כאן הכוונה לספר זה.¹³

הנוסח המלא של התשובה המתפרסם בזה מלמד כי צדק ר' אייזיק שטיין בפירושו. הגאון הבבלי דיבר בתשובתו רק על גרסה שהוא העתיק מרבותיו ורבותיו מרבותיו עד חכמי התלמוד, אך אין הוא מזכיר ספרי תלמוד כתובים מזמנו של רב אשי. ראבי"ה הוא שפירש בדברי הגאון כי ההעתיקה מדור לדור עד לחכמי התלמוד היא העתיקה שבכתב, ולכן כתב כי המקור הראשון של הגרסה הוא 'ספרים שהם מימות רב אשי'. אך פירושו של ר' אייזיק שטיין הוא הנכון, ואין לדעת מה זמנם של הספרים שעליהם התבסס הגאון.

הכותב, 'רבנא שמואל ראש הישיבה', הוא רב שמואל בן עלי, גאון ישיבת בגדאד במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה. הוא נזכר לשם ולתפארת בפייהם של ר' בנימין מטודלה ור' פתחיה מרגנשבורג, שני הנוסעים מאירופה שטיילו ברחבי העולם היהודי באותה תקופה והעלו את רשמיהם על הכתב.¹⁴ רב שמואל בן עלי כיהן כראש הישיבה בבגדאד, ומשם פרושה היתה ידו על חלקים נרחבים מן העולם היהודי של זמנו – עד לצרפת שבמערב אירופה, מצרים שבצפון אפריקה ותימן שבדרום הרחוק. בנוסף לתשובה ששלח רב שמואל בן עלי לחכמי צרפת על חמץ בפסח, מצויה בידינו עוד תשובה שלו לחכמי אירופה, והיא מובאת בספר 'יחזיקי תנאים ואמוראים': 'והרב רבי משה מקיבו שאל את פי ראש הישיבה של גולה בית הגדול שמואל בן

11 למשל תשובת רב שרירא גאון משנת 988 שבה נזכרים 'ספרי דמסכתא דנדה גמרא דכתבין מן טפי מן מאתן שני', ראה: תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ג, סי' קיה, עמ' 159. עדויות נוספות על ספרי תלמוד קדומים נאספו על-ידי ד' רוזנטל, ראה: תלמוד בבלי כתב-יד פירנצה ספריה הלאומית II 7-9, מהדורה פקסמילית, ירושלים תשל"ב, הקדמה, עמ' 1-2, הערה 3, וביתר הרחבה בחיבורו: 'משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 96 ואילך. וראה גם: י' זוסמן, 'ושבו לירושלמי גזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 108 הערה 203.

12 ספר מצוות גדול (סמ"ג) השלם, מהדורת מכון שלמה אומן, ירושלים תשנ"ג, עמ' יא. תודתי לפרופ' י' זוסמן, שהפנה אותי למקור זה. מסתבר שלכך התכוון אף הרמב"ם, המצטט בסוגיה אחרת במסכת פסחים: 'כל הנוסחאות המדויקות שנקראו לפני זקני התלמוד' (ספר המצוות, מהדורת ח' העליר, ירושלים תש"ו, מצות לא תעשה קצט).

13 א"ש רוזנטל פיתח בהרחבה את הטענה הגורסת שהתלמוד הבבלי הועלה על הכתב רק שנים רבות לאחר עריכתו וחתמתו. ראה למשל: א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 1-36.

14 י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל אביב תשכ"ג, עמ' 140 הערה 50. וראה גם רוזנטל בהקדמתו למהדורה הפקסמילית (לעיל, הערה 11).

15 ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל, מהדורת מ' אדלר הכהן, לונדון תרס"ו, עמ' לח-לט; סבוב הרב רבי פתחיה מרגנשפורג, מהדורת א' גרינהוט, ירושלים 1904, עמ' 8-10.

מרנא ורבנא אדונינו עלי ראש הישיבה של גולה [...] לעניין יבמה היאך המנהג בהישיבה אי חולצת או מתייבמת'.¹⁵ ר' משה מקיוב תלמיד רבנו תם היה,¹⁶ ושמו אף השאלה בענין חמץ במשהו ממנו יצאה.¹⁷ על קשריו של רב שמואל בן עלי עם חכמי תימן מספר הרמב"ם באגרת תחיית המתים, אגרת שנכתבה במיוחד כדי לסתור את דבריו של רב שמואל בן עלי:

וכאשר היה בזאת השנה והיא שנת אתק"ב לשטרות (=1191) הגיעו אלינו כתבים מקצת חברינו מבבל, זכרו ששואל מאנשי תימן שאל [...] לזה ראש ישיבה רבנו שמואל הלוי ש"צ הנסמך בבגדאד בזמננו זה, ושהוא חבר להם מאמר בתחית המתים ושם דברינו בזה הענין קצתם טעות ושגגה וקצתם שאפשר להתנצל עליהם.¹⁸

החיבור הנזכר על ידי הרמב"ם, 'מאמר תחית המתים' של רב שמואל בן עלי, נתגלה בכתב יד רק לאחרונה, והוא טרם נדפס.¹⁹ גם כתב פולמוס של אחד מתלמידי הרמב"ם נגד חיבורו הנזכר של רב שמואל בן עלי נמצא בכתב יד, ורק קטעים אחדים ממנו נתפרסמו עד כה.²⁰ בנוסף לפולמוס בעניין תחיית המתים התפלמסו רב שמואל בן עלי והרמב"ם גם בהלכה. רב שמואל בן עלי חיבר קונטרס של השגות על כמה וכמה עניינים בהלכות שבת שבמשנה תורה, והרמב"ם ענה עליהן אחת לאחת.²¹ פולמוס נוסף היה בין השניים בעניין ההפלגה בנהרות בשבת, וממנו קנה רב שמואל בן עלי את עיקר פרסומו לדורות.²²

15 ערכי תנאים ואמוראים, א, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, עמ' שעג (ומשם באוצר הגאונים, יבמות, סי' קעט); כ"י אוקספורד 692 דף 271א-ב ריש סי' רעט (הראשון). תשובה זו נזכרת אף היא אצל הרמב"ן (ראה בהערות המהדירים שם). כן נזכרת התשובה בפסקי מהרי"ח למסכת כתובות (טרם נדפס); ראה: ח' בראדי, 'פסקי מהרי"ח', *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin-Wien 1917, החלק העברי, עמ' 41) ובתשובות מהרי"ם מרוטנבורג, דפוס לבוב, סי' תמג; דפוס ברלין, עמ' 64, סי' תצד. בספר 'יוסי תנאים ואמוראים' מובאים דברים נוספים בשמו של רב שמואל בן עלי, והפעם בעניין עיר מגוריו: 'דרכ חנא בגדתאה פירשו רבותינו דמעיר בגדת היה, וכתב שמואל הלוי ראש הישיבה של גולה בן עלי ראש הישיבה של גולה זכר צדיק לברכ' כי בגדת היא הנקראת עדינה היא העיר הגדולה'. ראה: יוסי תנאים ואמוראים, מהדורת י"ל מימון, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' שכו.

16 ספר הישר, חלק החדשים, סוף סי' תשכח: 'מפי ר' משה מקיוב מפי רבי תם' (אך משפט זה חסר במקבילות: תשובות מהרי"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' שעז; תשובות ופסקים לר"י הזקן, ריש סי' קמו [בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"א, עמ' רנב]; כ"י לונדון, בית הדין 14 דף 395 סוף סי' תקץ).

17 כך הניח בפשטות י"מ תא-שמע, במאמרו 'לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 351 הערה 16.

18 איגרות הרמב"ם, א, מהדורת י' שילת, 'ירושלים תשמ"ו, עמ' שנ.

19 ראה: י"צ לגרמן, 'קובץ חדש בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1431-1432.

20 ראה: ש' סטרומזה, 'לפולמוס הרמב"ם במורה: מקומו של אבו אלסראת אבגדאדי', חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, תל אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 415-422; לגרמן, שם.

21 א"ח פריימן, 'תשובת הרמב"ם לר' יוסף המערבי תלמידו על השגות ר' שמואל ב"ר עלי ראש ישיבת בגדאד', ספר היוכל [...]. לד"ר בנימין מנשה לוין, 'ירושלים ת"ש, עמ' כו-מא (נדפס מחדש בתשובות הרמב"ם, ג, מהדורת י' בלאו, סי' תסד, עמ' 142-148; וראה הערותיו של ש' אברמסון, שם, ד, עמ' 52-53).

22 תשובות הרמב"ם, שם, ב, סי' שח-שי, עמ' 566-578. וראה עוד שם, ד, עמ' 10-22, ובהוספותיו של אברמסון, שם, ג, עמ' 171-177. וראה: י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000-1350, 'ירושלים תשנ"ו, עמ' 168-188.

תורתו של רב שמואל בן עלי מצויה בכתביו של חכם נוסף בן זמנו ומקומו של הרמב"ם, הוא ר' יוסף ראש הסדר. ר' יעקב הדיין בן עלי, אביו של ר' יוסף ראש הסדר, היה תלמיד מובהק של רב שמואל בן עלי,²³ ור' יוסף בנו מביא את דבריו של רב שמואל בן עלי בכבוד רב.²⁴ תשובות אחדות של רב שמואל בן עלי נמצאו בגניזה הקהירית, חלקן בעברית וחלקן בערבית. מקצת מאותן תשובות נדפסו, ואחרות מחכות עדיין לגואלן.²⁵ קובץ שלם של אגרות רב שמואל בן עלי, ובו ידיעות רבות על רב שמואל בן עלי ומסכת חייו, התפרסם על-ידי ש' אסף.²⁶

* * *

תשובת רב שמואל בן עלי לשאלת חכמי צרפת על חמץ בפסח באה בסוף סידור רש"י שבכ"י קיימברידג', האוניברסיטה Or. 786, דף ג47-ד.27 התשובה איננה כמובן מגוף הסידור, והיא נספחה אליו רק בכתב-יד זה.²⁸ התשובה נקטעת באמצע משפט ואין בה חתימה, וגם שמו של השואל איננו נזכר בכתב-היד. את זהותו של המשיב יכולים אנו לקבוע רק על-פי הציטוט שהביא ר' אלעזר מוורמייזא מדברי ר'בנא שמואל ראש הישיבה בבבל', ציטוט המקביל ממש לתשובה שבכתב-היד, ועל זהותו של השואל אין לנו אלא דברי הרמב"ן כי השאלה יצאה מאת 'חכמי הצרפתים' (וכאמור לעיל שמא השואל הוא ר' משה מקיוב, תלמידו של רבנו תם). איננו יודעים כמה חסר בסופה של התשובה, ואף בחלק שנתר בידנו ממנה הלשון משובשת. כמה

- 23 ראה: אסף (להלן, הערה 26), א, עמ' 125-126.
- 24 הדברים מצויים בפירושו של ר' יוסף ראש הסדר למסכת ברכות, מובא אצל ש' אסף, 'פירוש לסדור רב סעדיה גאון מר' יוסף ראש הסדר ב"ר יעקב ראש בי רבנן', קרית ספר, יח (תש"א-תש"ב), עמ' 62, הערה 3.
- 25 'מאנן, 'תשובה מאת ר' שמואל בן עלי, גאון בגדאד', הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 104-118, 272 (ושם טעות בסיגנטורה, וצריך להיות: קיימברידג' T-S 8 G 7.4); 'י ינון (פנטון), 'תשובה לר' שמואל בן עלי גאון מבגדאד בענין המוסיקה', תצליל, 20 (תש"ם), עמ' 12-13 (ינון פרסם רק אחת מארבע התשובות שבקטע הגניזה T-S 8 G 7.5).
- 26 ש' אסף, 'קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי ובני דורו', תרביץ, א (תר"ץ), ספר א, עמ' 102-130; ב, עמ' 43-84; ג, עמ' 15-80 (חכמים שונים הציגו תיקונים אחדים למהדורתו של אסף, ראה: 'רצהבי, 'שלושה שקיעי-שיר', סיג', קא [תשמ"ח], עמ' רסו-רסט, ובספרות הרשומה שם בהערות). תולדותיו של רב שמואל בן עלי נכתבו על-ידי ש"א פוזננסקי כבר בשנת 1914, בשעה שחלק ניכר מתורתו טרם נדפס, ראה: S. Poznanski, *Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter*, Berlin 1914, pp. 15-36, 54-61, 135 I. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, pp. 214-219.
- 27 כתב-היד נכתב בשנת 1282, והקולופון בא מיד לאחר תשובת רב שמואל בן עלי. שד"ל, שהיה בשעתו בעליו של כתב-היד, הזכיר את תמצית התשובה במסגרת תיאורו את כתב-היד (אגרות שד"ל, ב, פרועמישל תרמ"ב, עמ' 240), ומשם הובאו הדברים באוצר הגאונים לפסחים, שם, עמ' 23, הערה ה. א' אפטוביצר (לעיל, הערה 7) לא התייחס לדברים שהביא שד"ל, ואילו ב"מ לוין לא הזכיר את דברי אפטוביצר, ועל כן נותרה התשובה בשממונה בכתב-היד. המהדירים של סידור רש"י השתמשו בכתב-יד זה (סדור רש"י, מהדורת ש' בובר ו' פריימן, ברלין תרע"ב, מבוא, עמ' LX-LVIII), אך הם לא התייחסו לתוספת זו. לעומת זה כללו המהדירים בספר (עמ' 198-201) את דברי רבנו תם ב'ספר הישר' בסוגיה זו, המצויים הן בכתב-יד זה (דף 218-220) והן בכתב-יד אחר של הסידור (ראה מבוא, עמ' LVII ועמ' LIX).
- 28 אין צריך לומר שהתשובה איננה פרי עטו של רש"י. ולחינם נכלל הציטוט מן התשובה שהעתיק שד"ל (לעיל, בהערה הקודמת) בספר תשובות רש"י, ניו יורק תש"ג, ס' קט.

שיבושים ברורים תיקנו אנו, אם בגוף התשובה (בסוגריים מרובעים) ואם בהערות, אך עדיין נותרו בתשובה שיבושים נוספים. להלן מה שנותר לפנינו מן התשובה:

וששאלתם על הא דאמרי' בפסחי²⁹ אמ' רב חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור שלא בזמנו כו' ואמרי'³⁰ כי יש שם הר' יעקב יזכר עד פסק³¹ חמץ בששים ומוחק מן הס(ו)פרים במילתיה דרבא בין שלא במינו אסור במשדו כרב, כי הרב שהוא אומ' כי במשהו טעות סופרים הוא כי הסופרים הטעו אותם מה שאמ' בהלכו' גדולות, שכך נאמ'³² אמ' [רבא] הילכת' חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור ש"מ מדלא יהיב שיעורא למילת' למימ' דבמשהו כרב, הרי דברי (הכל) [הרב] בעל הלכות מראים כי במשהו[ו] לא כת' בספרים. וששאלת לברר לך אם בששים כת' בספרים או במשהו והיאך הגרסא בסיפרי הישיבה (ואין) [ואיך] דין חמץ כדברי הישיבה מנהג.

כך ראינו חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו, והגרס' האמת שהעתקתי (מה) מרבותינו ורבתינו מרבתינו דור אחר דור עד חכמי התלמוד במימרא דרבא כך הוא, אמ' רבא הילכת' חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כרב, שלא בזמנו בין במינו בין שלא במינו מותר כרבי שמעו'. וגם בנוסחות בדוקות לגאונים הקדמונים קדושי עליון כך כתוב כמו שכתבנו, ומי שומעין השמוע היטיב נפקא מינה לן כמו שאמר' ואפי' לא נכתב. כי עיקר השמועה מחלוקת רב ושמו' ור' יוחנ', רב אמ' חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור שלא בזמנו מותר, ושאלנו על דברי רב שאמ' בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור ואמרי' במאי עסיק' דאמר שאסור, בכמה איסורי אינו בנותן טעם³³ ובידר בו רב במשהו אסור. ושמו' מודה לו כי במינו במשהו אבל חולק שמוא' על רב בשלא במינו בזמנו, כי רב אסור שלא במינו אסור מינו ושמו' מתיר שלא במינו [ו]לא גזר, וגם חולק עליו בשלא בזמנו ואומ' כי חמץ בין במינו בין שלא במינו מותר כר' שמעו'.³⁴ ובחמץ שלא בזמנו חולק על רב ושמוא' ואוס(ו)ר אותו בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם ולא במשהו. ואמ' כי הלכ' כרב בחמץ בזמנו שלא במינו,³⁵ ולא אמ' בשלא בזמנו הלכה כשמו' ור' יוחנ', כי שמו' ור' יוחנ' שניהם פסקו בשלא (במינו) [בזמנו] כר' שמעו' שעיקר המימרא שלו. והנה מפורש בתלמוד כי חלקם³⁶ שזה אומ' במשהו וזה אומ' בנותן טעם, אבל בששים לא אמ' מעולם, אם כן איך יפסוק רבא הלכה שלא נאמ'. ואין לומר' כי רבא חולק על רב ושמו' ור' יוח', שלא בא רבא לחלוק על אילו חכמ' הקדושים אלא לברר הלכה כדבריהם, ואילו היה סבור שאיסור בזמנו בנותן טעם היה אומ' הלכה

29 פסחים כט, ע"ב - ל, ע"א.

30 =ואמרתם.

31 =פוסק.

32 הלכות גדולות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 279.

33 =דבכמה איסורים אינו אלא בנותן טעם.

34 חסר כאן, והמשך הדברים הם בביאור דברי ר' יוחנן.

35 צריך להיות: בין במינו בין שלא במינו.

36 =מחלוקתם.

כר' יוחנן, אבל לפי שהיה סבור מקצת כרב ומקצת כשמו' ור' יוחנן הוצרך לפרש ולומר כי הלכה בחמץ בזמנו כרב, שפי' התלמוד כי הוא אוסר במשהו, ובשלא בזמנו כר' שמע' שאמ' שמו' ור' יוחנן כוותיה. הנה מסבירא נפקא כי רבא במשהו כרב, ואתה למד כי חמץ בזמנו אוסר במשהו בין מסבר' בין מגמרא, ואם אין כת' בה במשהו כרב, מסברא נפק' ואין צריך לכתוב, אע"פ³⁷ אמ' בעל הלכ' מסברא אע"פ שלא היה בגרסא שלו. וראייה במסכת ע"ז בפר' בתרא³⁸ חלא דחמרא וחלא דשיכרא חמץ דחיטי וחמץ דשערי אביי אמ' בנותן טעם רבא אמ' במשהו, אביי אמ' בנותן טעם, בתר טעם אזלינ' והאי לטעמיה לחודיה והוה לן מין בשאינו מינו כל מין ושאינו מינו בנותן טעם, ורבא אמ' במשהו, בתר שמא אזלינ' והאי חמיר' מיקרי והוה לן מין במינו במשהו. הנה אביי ורבא שניהם מודים (מי) [כי] חמץ של חיטין שנפל לתוך עיסה של שעורים מין בשאינו מינו אמ' בנותן טעם ורבא אמ' במשהו הלכה כרבא הנה בפירוש בתלמוד במסכ' ע"ז אמ' רבא חמץ, ומוזה ערב את לבו בששי' שלא נאמ' מעולם, לא דיי לו אלא שמוחק במשהו מן (הנוסחאות) [הנוסחאות] ומתיר בפחות מששים שהוא אוסר. ועוד אמרינ' בהאי פירקא על (מתע') [מתני'] הרי אילו אסורין ואסורין במשהו³⁹ תנא מאי קא חשיב ליתני נמי חמץ בפסח, מכלל דחמץ בפסח במשהו, ואין פוסק⁴⁰ בזאת. ואם יביא הא[ומר] בשישים ראייה לדברי(נ) שאמרנו בשחיטת חולין⁴¹ א"ר חייא[...]⁴²

37 =וכן.

38 עבודה זרה סו, ע"א.

39 שם עד, ע"א.

40 =חולק.

41 חולין צה, ע"א: 'אמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא כל איסורין שבתורה בס'.

42 התשובה מסתיימת כאן באמצע המשפט, ומיד לאחר מכן הקולופון: 'בשנת ב"ם לפרט סידור רבינו שלמה נחרט'.